

ZAVJEŠTANJE CRKVE SV. MARIJE EXTRA MUROS: PRILOG PROUČAVANJU SAKRALNOG NASLJEĐA BARA

Savo Marković

In the context of the urban, religious and cultural heritage of Bar, the paper considers the legacy of Marian sanctuary in its suburb; the former parish church of St. Mary extra muros. One of three collegiate churches of the town witnessed the changes through which the Archbishopric seat passed between the fourteenth and seventeenth centuries. Firstly an important centre of spiritual life, the church of Sancta Maria experienced the challenges of ecumenism and temptations of coexistence, while in wartime hardships and civilizational antagonisms it was destroyed and obliterated. Evidence and elaboration of its saved traces is a prerequisite for the suscitation of remembrance.

Sv. Marija Velika, crkva *sancta Maria maioris de Antibari*, kako se pominje u izvoru iz 1337. godine, „crkva posvećena našoj Gospi“ u podgrađu („in suburbio“), nalazila se oko 70 koraka¹ izvan zidina Bara („extra muros in Antibari“; „prope muros“).² Vizitacije iz XVII vijeka donose o njoj značajne

¹ Bliža gradu od susjednog samostana sv. Nikole, udaljenog od gradskih zidina 200 m, shodno prosječnoj dužini mletačkog koraka od dva metra, od grada se nalazila na udaljenosti od 140-150 m.

² Šerbo Rastoder, „Izveštaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697“ (prijevod: msgr. Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1-2, Podgorica 1994, str. 160.

podatke. Barski nadbiskup Marin Bizzi, shodno dokumentu iz 1618. godine pozicionira ovu sakralnu građevinu na uzvišenju naspramnom urbanom jezgru: „crkva Svete Marije, u gornjem dijelu okoline grada“.³ Prema bilježenju barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića (1671) bilo je to svetište značajne veličine i gradnje, jedna od tri barske crkve koja je imala manji kolegij kanonika. Osim katedralnog - nadbiskupskog kaptola - koji je činilo 12 kanonika i nižih sveštenika (*altri inferiori gradi*),⁴ svaka od tri zborne barske crkve ih je imala po šest.⁵ *Præsidus* sv. Marije se brinuo o dušama vjernika u podgrađu. Na nadbiskupa Zmajevića se vjerovatno nadovezuje i barski nadbiskup Marko *Giorga*, kada 1697. godine navodi da je crkva „dosta velika i veličanstvene gradnje“⁶ i da je „bila župna za one u Podgrađu i stanovnike po polju“.⁷

„*Sancta Maria fora de Antivari, zoe fora delli muri di Antivari*“

Izvori iz XIV-XVI vijeka svjedoče o jednoj od najznačajnijih barskih sakralnih građevina, kojoj su građani Bara ostavljali vriedna zavještanja.

Svetilište se, koliko je poznato, najranije pominje 9. februara 1333. godine u testamentu sveštenika Marka Stanopolija,

³ Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1962, str. 173; Savo Marković, *Studia Antibarensia*, Gospa od Škrpjela, Perast 2006, str. 349.

⁴ Š. Rastoder, „Izveštaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697“, str. 160.

⁵ Bazilije Pandžić, „Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o barskoj nadbiskupiji“, *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, sv. 3-4, Roma 1971, str. 229.

⁶ Š. Rastoder, „Izveštaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697“, str. 160.

⁷ Ibid, str. 160.

klerika *sancte Marie de Antibaro*.⁸ On je sabraći, klericima crkve sv. Marije, ostavio kuću pored njihove kuće (*relinco clericis domum iuxta eos*), s obavezom da svake nedjelje služe službu u slavu sv. Marije. Kuću nisu mogli otuđiti, a mogao ju je, ako je htio, doživotno držati njegov nećak Marin, ali da im plaća 30 groša godišnje. Od 150 perpera koje mu je imao dati nećak Marin za drugi dio vinograda i maslina, Stanopoli je zavještao 50 perpera za radove u crkvi sv. Marije. Klericima te crkve ostavio je i 10 perpera za desetinu od vina; svakom svešteniku iste crkve po 6, a klericima po 4 dinara.⁹

Dompnus Laurentius Antibarensis bio je 2. jula 1337. *canonicus ecclesie sancte Marie maioris de Antibari*.¹⁰ Mara, kći Andrije Curiace, poklanja vrt koji se nalazio u blizini crkve; testamentom sastavljenim 1377. godine u Baru, navodi: *do Drasiçe agrum Fraxinidi, et ortum Sancte Marie*.¹¹ U pogledu atribucije kulta kojem je bila posvećena, kao i redosljeda nabrajanja u odnosu na ostale barske crkve, značajno je pitanje koje se otvara oporučnom odredbom sveštenika Srđa (*Sergius*) *condam Marci Turturosi de Antibaro*, koji 17. septembra 1390. u Veneciji određuje po jedan *par paramentorum valoris trium*

⁸ Risto Kovijanić, „Barski maslinjaci XIV vijeka“, *Istoriski zapisi*, god. XI, knj. XIV, br. 1-2, Cetinje 1958, str. 319.

⁹ R. Kovijanić, „Barski maslinjaci XIV vijeka“, str. 319-320.

¹⁰ *Codex Diplomaticus, Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* = *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. X. (Listine godina 1332-1342), sabrao i uredio Tadija Smičiklas, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1912, str. 332. U knjizi *Stari Bar* pogrešno se navodi „S. Marie minoris“: v. Đ. Bošković, *Stari Bar*, str. 172.

¹¹ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Testamenta notariae* (TN), sv. 8, ff. 59v-60r. Snimci navedenog i dalje citiranih dokumenta iz DAD ustupljeni su mi ljubaznošću prof. dr sc. Nelle Lonze, na čemu joj, kao i na vrijednim sugestijama i kolaciji priloženog izvora, najljepše zahvaljujem.

*ducatorum - crkvama sancte Marie Magdalene et sancti Nicolai de Antibaro.*¹²

Sveštenik Nikola *Comis*, barski patricij, brat trgovca Marina Comija, bio je, prema izvoru od 29. januara 1441, arhiprezviter crkve sv. Marije u Baru.¹³

Crkva se posebno pominje u testamentu plemića don Ivana *de Menze*, kapelana dubrovačkog sv. Stjepana. S obzirom da *Menze* njenim kanonicima povjerava služenje obita za svoje roditelje i rođaku, moglo bi se zaključiti da su oni na njenom groblju bili sahranjeni. *Don Johannes de Menze de Giuro - de Antibaro* u oporuci od 7. juna 1454. crkvi i njenim kanonicima namjenjuje svoju paramentu, tekstilni predmet koji služi u liturgiji: *Item lasso uno paramento mio el qual e in casa mia a Sancta Maria fora de Antivari, zoe fora delli muri di Antivari.*¹⁴ Takođe je ostavio zavještanje da kanonici navedene sv. Marije čine pomen njegovom ocu Đuru i njegovoj majci, kao i njegovoj rođaki Dobrici: *Item lasso alli canonici della dicta Sancta Maria a far obito al mio padre et alla mia madre, et alla mia parente ha nome Dobersa.*¹⁵

Ukoliko se ne radi o obližnjoj, Ratačkoj opatiji,¹⁶ brat slikara Matka Junčića, sveštenik Nikola Radašinov *Gioncich* iz

¹² Lovorka Čoralić, *Barani u Mlecima, Povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Dom i svijet, Zagreb, Hrvatsko građansko društvo Crne Gore Kotor – Podružnica Bar, Zagreb 2006, str. 184.

¹³ Risto Kovijanić, „Bar i Barani u kotorskim spomenicima prve polovine XV vijeka“, *Istorijski zapisi*, god. XXVII, knj. XXXI, 1-2, Titograd 1974., str. 136.

¹⁴ DAD, TN, sv. 15, f. 115v.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Nekoliko razmatranih izvora pobuđuje neodumice u pogledu legata koji su ostavljani barskim crkvama sv. Marije. Tako *Jeocha* (Jeoka, Jelka), *filia de Budissav de Antivaro*, u testamentu sačinjenom u Dubrovniku 9. jula 1465. navodi: *Item lasso a Sancta Maria Antivaro ypp I.* S obzirom da se u izjavi

Dubrovnika, *decretorum doctor* i rektor kotorske škole,¹⁷ u testamentu od 10. juna 1465. određuje da se pođe dvaput u crkvu sv. Marije u Baru i pomoli za njegovu dušu: *Item quod vadat quis duabus vicibus ad sanctam Mariam de Antibaro*.¹⁸ On je crkvi sv. Vlaha u Dubrovniku ostavio Zbornik kanonskog prava (*Summarium in iure canonico in Antibaro in carta bergamina*). Knjiga pisana na pergamentu, koja se tada nalazila u Baru, prethodno je pripadala *episcopi Sancti Sergii*.¹⁹

Vjerovatno je to ista crkva sv. Marije *de Bosy* oko koje je mletački Senat vijećao 1465. g, zbog uzurpiranja njenih posjeda od strane nekog barskog plemića.²⁰

Nicolaus Bonis condam Ballo de Antibari, stanovnik Venecije, 18. januara 1490. zavješta za svoju dušu dio odjeće *Presbitero Nicolao Ravich* - kanoniku crkve sv. Marije *extra muros in Antibari*; pomenuta *gonna muschis* je vjerovatno zavještana za održavanje misa zadušnica.²¹

njene posljednje volje dalje pominju *Glavoz de Pastrovich* i *Vuchota Zrinagora*, moglo bi se pretpostaviti da se zavještanje odnosi na Ratačku opatiju, koja je, međutim, u nekim drugim oporukama eksplicitno određena. DAD, TN, sv. 19, ff. 12r-12v.

¹⁷ Risto Kovijanić, Ivo Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora (XIV-XVIII vijek)*, Gospa od Škrpjela, Perast 2003, str. 41-42.

¹⁸ *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII-XVI v*, sabrao i uredio Jorjo Tadić, Srpska Akademija Nauka, Građa, knj. IV. Istoriski institut, knj. 3, knj. I (1284-1499), Naučna knjiga, Beograd 1952, str. 231.

¹⁹ *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII-XVI v*, str. 231.

²⁰ Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Nadbiskupski ordinarijat – Bar, Bar 2004, str. 101.

²¹ Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASVe), *Notarile testamenti* (dalje: NT), busta (b.) 133, br. 475, 18. I 1490. Podatak iz ASVe dobijen je ljubaznošću dr. sc. Lovorke Čoralić.

Norellus, Sta Maria de Antibaro, pominje se 1491. godine.²²

Možda se na ovu crkvu odnosi legat od 28. februara 1528, prema kojem Lucija, supruga Filipa iz Kotora, daruje crkvi sv. Marije u Baru 10 dukata za izradu srebrnog kaleža s pliticom.²³ Svakako se na nju odnosi podatak prema kojem je 29. oktobra 1563. godine Vincentius Bossottusu određen arhiprezviterat crkve *B. Mariae prope muros*.²⁴ Vicko Bosotta (Bossetti) iz Bara, trogirski kanonik, bio je prethodno, u razdoblju 1561/62. g, komendatarni opat benediktinskog samostana Sv. Ivana Krstitelja u Povljima na Braču. Godine 1564, *Bossottus* je bio komendatarni opat benediktinskog samostana Sv. Ivan na Gradini u Veloj Luci na Korčuli.²⁵

Testament prezvitera Ivana Župana Baranina, rektora dubrovačke crkve sv. Vlaha, sastavljen 13. maja 1570, a sproveden 24. septembra 1572. u Dubrovniku, takođe pominje ovo svetište. U izjavi svoje posljednje volje, on ostavlja *la uigna sul nostro terreno* sveštenicima kolegijalne crkve sv. Marije izvan zidina i fratriba sv. Nikole (*agli preti di S.ta Maria extra mura, et agli frati di m. S.to Nicolo*), s tim da se oni obavezuju *in perpetuum* održavati dvije mise nedjeljno (*a' dir ogni setti-mane doi messe*).²⁶

²² Brunchilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Il Veltro Editrice, Roma 1997, p. 551. Prije bi se pomislilo na ime *Novellus* (Novak); op. aut.

²³ Lovorka Čoralić, „Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV-XVIII. st)“, *Povijesni prilozi*, god. 17, Zagreb 1998, str. 148.

²⁴ Jadranka Neralić, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u tajnom vatikanskom arhivu, od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća – Schedario Garampi*, sv. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2000, str. 33, 112.

²⁵ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. III, Benediktinski priorat Tkon, Split 1965, str. 304-305.

²⁶ Vinicije B. Lupis, „Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru“, u:

Crkva *S. Maria* sa zvonikom, ispod zidina Bara, prikazana je na *Camociovoj* graviri iz 1571. godine. Iako je evidentno da su kod njenog prikaza upotrijebljena neka shematska rješenja, uočavaju se izvjesne osobenosti manje crkve, pravougaonog tlocrta, pokrivene dvoslivnim krovom. Na crkvenom krovu, nad pročeljem se nalazi krst. U pozadini se nad krovom s dva prozorska otvora izdiže zvonik, spojen s korpusom crkve, a po njenoj podužoj strani primjećuju takođe dva prozora. U neposrednoj blizini crkve, na brežuljku u blizini rječice, smještena je, vjerovatno stambena, jednospratnica.

U ovoj zornoj crkvi se marta 1579. redovno obavljalo javno bogoslužje, a tada je zabilježeno da je još postojala bratovština sv. Marije.²⁷

U oporuci barskog sveštenika Marina Vitusse od 26. juna 1598. bilježi se i neophodnost popravke navedene crkve: „Ako ja umrem ovdje želim da budem sahranjen u crkvi *S. Maria for di mura, alla quale lasso aspri quattrocento in fabrica della chiesa*.“²⁸ U vrijeme barskog nabiskupa Toma Ursinija (1599-1607), crkve sv. Ilije u gradu i sv. Marije izvan grada opsluživala su tri sveštenika.²⁹

Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja (ur. Lovorka Čoralić), Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, Zagreb 2009, str. 740; Vinicije B. Lupis, *Baštinske teme Boke kotorske*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Dubrovnik – Izdavačka kuća Gospa od Škrpjela, Perast: Dubrovnik – Zagreb 2013, str. 60.

²⁷ Slavko Kovačić, „Apostolska vizitacija Barske nadbiskupije 1579. godine“, Znanstveni skup „*Fra Šimun Milinović (1835-1910), Povijesne okolnosti i djelo*“, knjižica sažetaka, Franjevačka provincija Presv. Otkupitelja – Split, Split 2010, str. 14.

²⁸ V. B. Lupis, „Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru“, str. 742.

²⁹ Vinko Malaj, „Djelovanje franjevaca Dubrovačke provincije među



G. F. Camocio, *Isole famose...*: Bar 1571, detalj

Katedralna crkva Bara: kraj XVI vijeka–1631.

Marin Bizzi, barski nadbiskup (1608-1624), januara 1610. navodi da su osim katedralne, u Baru bile tri zborne crkve: „Sv. Petar, sv. Ilija i *Gospa izvan zidina u predgrađu više grada*, sa šest kanonika i jednim natpopom u svakoj. Sada su ostale samo

albanskim katolicima“, u: *Samostan Male braće u Dubrovniku* (Josip Turčinović, gl. ur); Kršćanska sadašnjost i Samostan Male braće, Zagreb – Dubrovnik 1985, str. 238.

tri nadarbine u sv. Iliji, a tri u sv. Mariji. Ostalo, s dobrima drugih crkava (18 u gradu, a 48 izvan grada), uzurpirano je od Turaka protivno paktovima usvojenim kad se grad predao. Izuzetak čine crkva sv. Ilije unutra i *Gospe izvana*, kao i crkva sv. Venerande...“.³⁰

Bizzi je zatim, nabrajajući nevolje u kojima se nalazio tokom vizitacije, naveo novu oluju, „koja nije bila ništa manje opasna.“³¹ Prethodno je ukorio dva sveštenika crkve sv. Marije „koji su od prije izvjesnog vremena počeli dozvoljavati u njihovoj crkvi ukop šizmaticima, koji su svakog dana u sve većem broju silazili iz crnogorskih sela da stanuju u okolici Bara,³² a što je bilo opasno stoga što oni nisu imali svoju posebnu crkvu pa bi mogli s vremenom istjerati latine iz njihove, i upozorio sam ih da to ubuduće ne dozvoljavaju, budući da oni imaju svoje groblje gdje se mogu sahranjivati. Tako su mi ti dobri sveštenici prouzrokovali jedan veoma opasan skandal. Kad su malo poslije toga videli da šizmatici nose jednog svog mrtvacu prema crkvi, gdje ga je njihov kaluđer trebao da opjeva, pa zatim sahrani u njegovom groblju, silom su zatvorili vrata od crkve tako da su se oni osjećali napadnuti. Kad su pitali za razlog,

³⁰ Marin Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Prevod s italijanskog, predgovor i napomene: Nikola Vučković, Opštinski arhiv – Budva, Budva 1985, str. 27.

³¹ M. Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, str. 93.

³² Marin Bizzi navodi 1610. g. da Bar ima „oko 600 kuća nastanjenih Turcima, hrišćanima, latinima i šizmaticima. Broj hrišćana nešto je veći od broja Turaka, kao što je i broj šizmatika nešto veći od broja latina, jer se šizmatici svaki dan spuštaju s brda Crne Gore da se tamo nastane.“ M. Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, str. 27. Precizirano je da je tada u gradu bilo 290 turskih i 310 hrišćanskih porodica. Đ. Bošković, *Stari Bar*, str. 271.

sveštenici su im odgovorili da je tako naredio biskup jer ne dozvoljava da ih više prima u crkvu pa ni da se sahranjuju u svom groblju koje graniči s našim.“³³ Navedena nadbiskupova naredba je izazvala veliko negodovanje, tako da su „neki od njih“ pošli da ga pitaju da li je zaista to zabranio; „te su me pitali da li se zadovoljavam time da mrtvaca sahrane na svom groblju. Ja sam ljubazno odgovorio da nemam ništa protiv toga da se oni sahranjuju u svom groblju, niti je to bila moja namjera, a ni naredba, te da mi je žao što ih ne mogu primiti i u crkvu kao što je to običaj svuda po dijecezi kotorskoj, a što se događa stoga što su tamo napustili šizmu i sve razlike između njih i nas priznavši za Hristovog vikara rimskog papu, odrekavši se šizme s primatom carigradskog patrijarha za hrišćansku crkvu, a zadržavši svoje obrede koji se ne protive čistoti Katoličke crkve jer im Apostolska Sveta Stolica to dozvoljava. Na koncu sam rekao da ću im, ako oni učine slično, dozvoliti da budu sudionici i naše crkve i naših hrišćana latina. O tome bi bilo dobro da razgovaraju sa mnom neki od njihovih kaluđera i staraca, ne bi li se možda svi zajedno nagodili. S ovakvom odlukom otišli su da o svemu tome obavijeste svijetinu koja je izvan crkve čekala na moju odluku, a za koje vrijeme su je sveštenici obilazili, optužujući me da tražim da se iz crkve odstrane njihove kosti koje su u crkvi pokopane.“³⁴

Nadbiskupova naredba se evidentno kosila sa zloupotrebama i s kanonima koje je lokalni kler prilagođavao datim okolnostima.³⁵ „Sve to skupa, s mojim nagovaranjem da prime rimsku

³³ M. Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, str. 93-94.

³⁴ Ibid, str. 94.

³⁵ Ivan Jovović, „Dvooltarske crkve na Crnogorskom primorju“, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, god. XIV, br. 53, Cetinje – Podgorica, proljeće 2013, str. 76-77.

vjeru, prouzrokovalo je kod njih veliko negodovanje i galamu.“³⁶ Stvari su se dodatno zakomplikovale kada su se uključili pravoslavni i katolički preobraćenici: „O tome su neki Turci, njihovi renegati, i drugi koji su tamo imali svoje pokopane, obavještavali druge Turke, a posebno sveštenike, tvrdeći da sam ja došao u Bar da obratim na katoličku vjeru one srpskog obreda i da se ne može očekivati drugo nego da počnem raditi na tome da i Turci učine isto. Pošto su digli veliku buku na trgu, došli su pred vrata moje kuće mnogi šizmatici i Turci i htjeli da uđu unutra, po svoj prilici da me zlostavljaju, dok sam se ja nalazio u postelji. I bili bi izvršili svoju namjeru da nijesu priskočili mnogi od naših hrišćana koji su, optužujući popove da su iz zlobe lažnim tvrdnjama prouzrokovali zbrku i zadržali se sve dok ih nisu umirili i postigli da se vrate kući, za koje čitavo vrijeme su vrata moje kuće bila zatvorena. Međutim, popovi nisu propuštali da me objeđuju pred kadijom, koji je kao meni naklonjen prijatelj uspio ne samo da ih umiri već me je - budući da je malo poslije toga došao u Bar čehaja skadarskog sandžaka, a popovi su pred njim pokušali da me nabijede - skupa s dizdrom, spremno branio s mnogim časnim riječima...“.³⁷ Marin Bizzi je dvojicu katoličkih sveštenika naposljetku kaznio,

³⁶ M. Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, str. 94.

³⁷ „Zbog tolikih sukoba žurio sam da što prije svršim što moram i otputujem prije nego me snađe nešto možda još i gore nego prije. Međutim sam htio da vidim tko je u stvari prouzrokovao ove sukobe kao i onaj sa šizmaticima i Turcima i to na taj način što sam tajno dao zvati mnoge hrišćane koje sam dao ispitati u jednom postupku koji sam protiv njih poveo. Svi su okrivili ona dva sveštenika i to ne samo za spomenute krivice već i za druge, posebno što su i jedan i drugi neredovno vršili obrede i što je jedan od njih imao dvije žene, a drugi je dao posredstvom Turaka ubiti Ascania Pasqualea, barskog plemića, koji mu je u jednoj svađi ubio brata.“ Ibid, str. 94-97.

oduzevši im pravo vršenja službe, s tim da je onog za kojeg se ispostavilo da je bigamista odstranio s položaja na dvije godine, a drugog osudio da plati nešto novca siromašnim hrišćanima u Baru, prema onome što odluče staratelji crkve.

U obraćanju objavljenom 6. januara 1611. u crkvi sv. Ilije i prilijepljenom na njen zid, Bizzi je pomenuo glavne krivce, uzurpaciju, zapuštanje crkava, zelenaštvo i dr., posebno se pozivajući na papinsku bulu *Cena Domini*; tada je odredio da *Antonius* Proculiano, Jakov Alatović, Petar Cogliezin i Nikola Vintar budu prokurator *Pro Ecclesiae S. Mariae* - „stavljajući im ponovo na savjest ovu važnu brigu“.³⁸

Međutim, o stanju u Baru govori podatak da je sredinom januara 1611. godine grupa Barana od 18 porodica i 87 lica krenula iz Boke za Istru, da bi 2. aprila iste godine u Poreč uplovila fregata s deset porodica iz Spiča, sa 48 duša. U septembru je zatim pristigla treća grupa, iz Mrkojevića, da bi u januaru 1612. s barskog područja u Istru pristiglo 13 porodica sa 69 osoba.³⁹ Četiri barska plemića, bojeći se turske odmazde, molili su 16. jula 1622. g. kotorskog providura da im omogući prelazak na mletačku teritoriju.⁴⁰

U spisima tajnog vatikanskog arhiva nalazi se i *Relatio status ecclesiae Antibarensis* - izvještaj nabiskupa Bizzija, vjerovatno od 11. decembra 1618, koji se odnosi na navedeno stanje Katoličke crkve u Baru: „unutar gradskih zidina ostala je jedino crkva Svetoga Ilije, a u okolici crkva Svete Marije, uz još nekoliko

³⁸ M. Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, str. 97.

³⁹ Gligor Stanojević, „Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, knj. XXII, 3, Titograd 1965., str. 437-438.

⁴⁰ G. Stanojević, „Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja“, str. 441.

drugih crkvi, koje su u toj dijecezi ostavljene na upotrebu kršćanima, zajedno sa svom malobrojnomo imovinom, koja je na javnoj dražbi otkupljena novcem od poreza pobožnih stanovnika.“⁴¹

U tom dokumentu se dalje navodi: „šizmatici, koji žive u prigradskim područjima Bara, a koji su gotovo svi novi pridošlice iz susjedne Crne Gore i iz drugih, prije spomenutih naselja, zato što nemaju svoju vlastitu crkvu, i to zbog nebrige prezbitera, sebi su od njihove crkve Svete Marije napravili prvu crkvu. Kad im je nadbiskup zabranio njezino korištenje, dobio je priliku da ih potakne na odreknuće od šizme i na priznanje pravoga rimskog prvosvećenika kršćanske crkve; utoliko zbog načina razmišljanja nekih od njih, a osobito nekih Muhamedovih svećenika, koji su loše sudili o tome da se među pokorenim kršćanima zlorabe običaji, kao i zbog mijenjanja načela i tolike zlovolje nekih Turaka, (zbog) njihovih rođaka, koji su bili sahranjeni u spomenutoj crkvi, a već se priča da se nadbiskup pobrinuo da se njihove kosti iskopaju, tako da su, budući uznemirene zbog nesloge mnogih, silno ljutiti već s naoružanom četom krenuli prema nadbiskupovom stanu. No Bogu se dopalo osujetiti njihov pokušaj odlukom kadije i dizdara, dakako gubernatora i prefekta barske utvrde, te Memija Dedija, poglavara muslimanskih redovnika toga kraja, jer su se nadbiskupu ona trojica očitovali kao dosta skloni.“⁴²

Sv. Marija je bila katedralna crkva Bara do 1631. godine, kada je devastirana. Dubrovački nadbiskup Tommaso⁴³ je 7. aprila

⁴¹ S. Marković, *Studia Antibarensia*, str. 349.

⁴² Ibid, str. 350.

⁴³ Toma *Cellesius*, talijanski Tommaso Cellesi, rođen u Pistoji, doktor obaju prava, shodno dostupnim podacima, bio je dubrovački nadbiskup od 18. septembra 1628., primivši palij 2. oktobra iste godine. Imao je tada više od pedeset godina. Umro je vjerovatno u novembru 1633. Vladimir Horvat, „Uz godinu Bartola Kašića i četiri stoljeća hrvatskog jezikoslovlja“, *Obnovljeni život*, 54, 2, Zagreb 1999, str. 252.

1631. obavjestio Kongregaciju za širenje vjere u Rimu o skrnavljenju crkve sv. Marije, o kojem je saznao iz pisma budvanskog vikara: „Dana 7. tekućeg mjeseca, t.j. marta,⁴⁴ na Petak, svi gradski Turci koji tamo žive su se podigli i sa nečovječnom odlučnošću otišli u hram sv. Marije izvan zidina, sada katedralu hrišćanskog življa u tom gradu, te srušivši vrata s velikom okrutnošću protiv Presvetog Sakramenta Oltara, bacivši ga pod noge, uništivši oltar i lomeći svete likove, spalivši sve, i sa kostima vjernika iskopanim iz monumenata i izbačenim napolje, da bi načinili od hrama džamiju za njih, ostaviše jadne hrišćane bez hrama, koji, da nisu utekli onome bijesu, isjekli bi ih sve na komade.

A u ovome slučaju moglo se posredovati sa nevelikom marljivošću i troškovima, da se prije shvatilo da bi napravili nagle poteze ako im ne bi dali 100 škuda, ili manje ili više, ali su zapostavili takve zahtjeve te su Turci navedeni na takvo izvršenje.“

Dubrovački nadbiskup je zaključio da treba „naznačiti Svetoj Kongregaciji da se više ne može nadati da će se ova džamija vratiti kultu hrišćana, jer to turski zakoni najstrožije zabranjuju.

⁴⁴ „Kotorski providur Francesco Tiepolo javio je vladi u Veneciji kako su 7. marta 1631. kadija i barski prvaci ‘pretvorili u džamiju crkvu zvanu Sv. Marija izvan onog grada, koja je služila hrišćanima katoličke vjere, bacajući na zemlju svete ikone, a u vatru statue i slike svetaca, bijesneći čak i protiv mrtvih, jer su njihove kosti povadili iz grobnica i bacili psima.’ Turci su konfiskovali sva crkvena dobra i zaprijetili katolicima smrću ako ne pređu u islam. Katoličko stanovništvo Bara uputi pismo mletačkom ambasadoru u Carigrad, tražeći od njega zaštitu.“ Gligor Stanojević, „Prilozi proučavanju istorije Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, knj. XXII, Titograd 1965, str. 64: („A. S. V, Dalm. Rett, f. 36, Kotor, 7. marta 1631). G. Stanojević, „Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja“, str. 445.

Bilo bi bolje da oni hrišćani utemelje u drugom selu jedan tajni oltar; ...“⁴⁵

Barski nadbiskup Marko *Giorga* 1697. godine navodi da su katolici crkvu sv. Marije „posjedovali i u njoj obavljali službu Božju do dolaska navedenog Foscola (sic!) sa vojskom, nakon toga događaja bjehu popaljene i izgorene sve svete slike koje se u njoj nalažahu, donesene iz drugih crkava i našima bi zabranjen ulazak u nju.“⁴⁶ Dok ostali izvori antidatiraju odnosna zbivanja (generalni providur Foscolo je, tokom Kandijskog rata, u januaru 1649. bezuspješno napao Bar), potvrđuje se da su u tu crkvu bile prenijete svete slike iz ostalih barskih svetilišta. Navodeći da se u obližnjim Zupcima nalazi crkva posvećena „u čast Svetog Nikole“, Jorga precizira: „u ovoj se crkvi nalaze razne slike Blažene Djevice, sv. Nikole i drugih svetaca, koje su tu donijete od pobožnih vjernika za vrijeme Foscola Barskog, da ne bi bile popaljene, što se dogodilo drugima, koje se nađoše poslije njegovog odlaska, u crkvi Blažene Djevice blizu gorepomenutog grada“.⁴⁷

U izvještaju iz Dubrovnika od 26. juna 1631, nadbiskup Tommaso ponovo govori o napadu na crkvu sv. Marije u Baru i o njenom pretvaranju u džamiju: „Pored onoga što sam napisao... moram dati obavijest o motivu po kojem su Turci profanisali katedralnu crkvu Bara; morao sam stoga (načiniti) Relaciju sa više pojedinosti, kako slijedi:

Barska crkva posjedovala je mnoge terene za usjeve, a posebno mnoge sadnice maslina, za koje su Turci s vremena na vrijeme

⁴⁵ *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644*, I, priredio Marko Jačov, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1986, str. 162-163.

⁴⁶ Š. Rastoder, „Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697“, str. 160.

⁴⁷ Ibid, str. 164.

činili instancu kadiji, koji je njihov sudija, da bi dekretom prenio one terene u državnu imovinu; kadija je tajno o tome obavještavao hrišćane, ili Prelata, i tako sa nekim darom od petnaest ili od dvadeset škuda suzbijao predstavnike Turaka i održavao u posjedu katolike i crkvu. Ove godine, budući su načinili iste predstave oni Turci koji su bili u susjedstvu ovih terena, da bi ih uzurpirali, kadija je to saopštio vikaru - s obzirom da je Monsignor nadbiskup bio odsutan - a koji kao čovjek ni od šta, ne sasluša upozorenja, kao što to ne učiniše ni katolici⁴⁸: tako prvih dana posta kadija riješi sa znatnim brojem Turaka otići u navedenu crkvu, više s namjerom da se pohara, nego da je upodobe muhamedanskom kultu, i učinivši ona nedjela, o kojima se u drugim prilikama pisalo, dosudio je da se posjedi mogu zauzeti od strane onih koji su ih okruživali. Bila je zatim pomenuta crkva od strane jednog Turčina sveštenika, koje zovu hodža, proglašena na upotrebu njihovom naopakom kultu, što znači da je crkva učinjena turskom; da poslije ove ceremonije nema primjera da je više ikad bila vraćena katoličkom kultu. Uzurpirani su tereni, a jedna šaka vjernika hrišćana otišla je u Carigrad da učine instancu radi vraćanja crkve i pomenutih posjeda; može biti da će iščupati kakvu milost u pogledu dobara, ali ne za restituciju crkve, što je koliko mogu reći u prilogu drugom pismu, ...⁴⁹

⁴⁸ „Navedena crkva Gospe *extra muros* držana je od naših do godine 1662.(!), od kada je zatim (kako sam shvatio), zbog malo brige i žara koje su imali hrišćani stanovnici varoši sa svojim župnikom, koji su je mogli zadržati sa nekim poklonom komandantima, raskrivena od strane Turaka, koji nam više nisu dozvolili držati misu u preostaloj kapeli, kao ni u ostalim crkvama...“.

Savo Marković, „Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.“, *Istorijski zapisi*, god. LXXI, br. 1-2, Podgorica 1998, str. 214. Vjerovatno je omaškom navedena 1662, a ne 1632. godina; prim. aut.

⁴⁹ *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima*, str. 164.

Navedeni razvoj događaja je podstakao Barane da se kao katolička opština obrate svojim hrišćanskim saveznicima i pokroviteljima. Na pismu koje dubrovačkim vlastima 23. avgusta, vjerovatno 1631. godine, šalju *Li miseri Christiani della Comunita di Antivari*, nalazi se veći natpisni pečat, prevučen papirićem preko voska, čiji je otisak slab i nejasan upravo na pečatnom polju. Međutim, na njemu se ipak nazire prikaz gradskog zaštitnika na konju koji probada zmaja, pokazujući veliku sličnost ili se tipološki poklapajući s onima na nekadašnjem barskom novcu i drugim komunalnim pečatima. Predstavu sveca na konju u viteškoj opremi na unutrašnjem polju okružuje natpisni pojas kapitalom, odijeljen linijama od središnjeg dijela i ivica pečata. Počinje odozgo, vjerovatno od invokacije i ide desno prema dolje, nastavljajući se odozdo prema gore tekstom legende koja se odnosi na pečatni lik patrona komune: „...GEORGIVS•PROTECTOR•ANTIBAR...“.⁵⁰



Otisak pečata hrišćana
komune Bar, XVII v.

⁵⁰ Savo Marković, „Vrijedno nasljeđe kolektivne memorije: dva barska pečata na spisima iz XVI i XVII vijeka“, *Agora*, br. 122, *Pobjeda*, god. LXX, br. 17534, Podgorica, 6. oktobar 2014, str. 8.

Dokument na kojem se nalazi otisak pečata (koji predstavlja jemstvo istinitosti i daje mu potvrdnu snagu), dokazuje da je u Baru preostalo katoličko žiteljstvo kao posebna komunita (*comunità*) još uvijek javno uživalo jurističku samosvojnost - autonomiju, priznatu od sultana. Pripadanje navedenoj zajednici bilo je temelj ličnog i kolektivnog identiteta, kao i aktivnog odnosa s drugim, različitim identitetima. Izražavajući kulturnoistorijsko nasljeđe, društveni položaj, prerogative koji su pripadali kaptolu i nekadašnjoj komuni, ta se autonomija, koja je trajala već šezdeset godina, iskazivala nadasve kroz odbranu crkvenih prava. Tako je potrajalo do sredine XVII v, kada su, nakon neuspjelog mletačkog napada na Bar koji je predvodio Generalni providur Leonardo Foscolo, većinu patricijskih posjeda koji su pripadali hrišćanskim institucijama i pojedincima preuzeli novi vladari.

Zbog ugrožavanja od strane lokalnih Osmanlija, Barani su intervenisali kod sultana, posebno se obraćajući dubrovačkoj vladi i uživajući podršku Dubrovčana. Isticali su da su njihovi preci uvijek bili najvjerniji konfederati Dubrovačke Republike, pa iako su tadašnji naraštaji mizernih i nesretnih hrišćana komune Bara potpali pod surovu otomansku vlast i dalje su se u nju nadali kao u pribežište u svojim duhovnim i svjetovnim potrebama. U vremenu kada su ih, kako su naveli, mučili nevjernici potaknuti paklenim neprijateljem kako bi se odrekli svete katoličke vjere, a vidjeći njihovu ustrajnost i njenu ukorijenjenost u njihovim srcima (*...acio si rimovessimo della Santa fede Catolica ma vedendo ei la nostra constanca nella santa fede, et radice di essa nelli nostri cuori gia tanto tempo, ...*) održavali su se u nadi od vlastitih siromašnih prihoda, ali još više od pouzdanja u svoje temelje (*...ma con maggior parte di radici...*).⁵¹

⁵¹ DAD, *Miscellanea sæc. XVII*, F. X, br. 10. Molba je datirana s 1641. godinom; ukoliko nije u pitanju greška (kako bi se moglo zaključiti iz slijeda događaja), ponavlja ranija zbivanja.

U obraćanju Dubrovčanima povodom svetišta sv. Marije, barski katolici naglašavaju da su se njihovi sugrađani ujedinili i *con animo perverso* iznenada napali jednu bogomolju, dočepavši se njenih ostataka (ukopanih), štoviše bacajući psima kosti njihovih nesretnih predaka i uzurpirajući crkvena dobra (...*nostra povera Giesia Santa Maria con difraudare li spoglie di essa con anco butare l'ossa alli canni de infelice nostri Antenati et con la usurpacione delli beni di essa giesia, ...*).⁵²

Barani katolici pišu Dubrovčanima da su se, pod rizikom gubitaka života i prolivanja vlastite krvi, tri puta obraćali sultanovoj Porti, postigavši da se navedeni posjedi povrate, a crkva zaključa. Nadajući se u Gospoda i u dobre prijatelje sad su je mogli otkupiti (*sperando nel Santissimo Signore et di buoni amici si porebbe recuperare*), zbog čega su im poslali svojeg vikara Monsignora Pietra Samuelija da se u navedeno uvjere, moleći ih u vjeri da preko (poslovnog) korespondenta *Galeaca Nallija*⁵³ intervenišu sa sto reala, kao dijelom iznosa koji se pretenduje *sopra ditta Giesia*.⁵⁴ Dodali su da su po vikaru barskog nadbiskupa Samueliju poslali i srebrninu koja se trebala založiti kao pomoć za crkvu (...*abbiamo consegnato quella argentaria al sopra detto Monsignor Vicario per poter impegnare in aiuto di esa Giesia; ...*).⁵⁵ Završavajući molbu s nadom u Boga i Dubrovčane, za koje će moliti Bogorodicu,

⁵² Ibid.

⁵³ Dubrovački nadbiskup Tommaso Cellesi, pišući Kongregaciji za širenje vjere 16. marta 1632, navodi vjerovatno rođaka pomenutog Nallija: „Za Monsignora barskog nadbiskupa već sam pisao da sam pronašao ovdje jednog trgovca Luku di Nale, koji će ga uslužiti u svim njegovim potrebama za novčanim pošiljkama, a ja sam to činio do sada...“. S. Marković, *Studia Antibarensia*, str. 354.

⁵⁴ DAD, *Miscellanea saec. XVII*, F. X, br. 10.

⁵⁵ Ibid.

katolički Barani su se potpisali kao njihovi *devotissimi et humilissimi servitori*.⁵⁶

S mletačke strane, prema pismu iz Carigrada od 6. jula 1631, bailo je dao ispisati barske privilegije iz državnih deftera, dobijene „kada su se oni predali sultanu“.⁵⁷ Katolička opština Bara je, shodno izvoru od 12. oktobra 1631, posebno zahvalila mletačkom bailu koji je brinuo za očuvanje barskih privilegija, jer je crkva bila vraćena.⁵⁸

Međutim, u pismu iz Dubrovnika od 16. marta 1632, dubrovački nadbiskup Tommaso pominje barskog nadbiskupa i obećava Kongregaciji da će saznati da li je realizovan dekret Porte o vraćanju crkve u Baru katolicima: „Pobrinuću se još prema naredbama Svete Kongregacije da saznam da li je imao djelotvornosti dekret⁵⁹ o vraćanju barske crkve kako je pisao bailo da je izdejstvovao. ...“.⁶⁰

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Vuk Vinaver, „Privilegija grada Bara“, *Istorijski zapisi*, god. XV, knj. XIX, sv. 1, Titograd 1962, str. 64.

⁵⁸ V. Vinaver, „Privilegija grada Bara“, str. 64.

⁵⁹ Katolička opština je uputila delegata mletačkom bailu u Carigradu, tražeći od njega pomoć. Barski izaslanik je dobio od carigradskog mule fetvu da se crkva mora odmah vratiti, o čemu je izdat ferman skadarskom sandžak-begu i kadijama Skadra i Bara, s naređenjima da se Baranima moraju očuvati povlastice, jer su se oni „dobrovoljno predali sultanu i dobili ovu privilegiju“. V. Vinaver, „Privilegija grada Bara“, str. 64. Bogumil Hrabak, „Pod turskom vlašću“, u: *Bar grad pod Rumijom*, Sima Ćirković, Bogumil Hrabak, Nikola Damjanović, Đuro Vujović, Ljubo Živković, „Izbor“, Bar 1984, str. 64.

⁶⁰ *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima*, str. 171-73. Porta je morala tolerisati izvjesne ispade lokalnih turskih vlasti očekujući španski napad na jadransko-jonske obale, ali i izlaziti u susret zahtjevima mletačkih baila koji su je uvjeravali da Venecija svojom flotom brani turske teritorije. Barski katolici su međutim izgubili vjeru u zakonitost, te je 1631/32. g.

U pismu iz Dubrovnika od 20. marta 1632, nadbiskup Tommaso kaže da je saznao od dubrovačkih trgovaca da Turci ne žele da vrate crkvu katolicima u Baru, već namjeravaju da je pretvore u džamiju: „...od strane nekolicine trgovaca sa ovog Trga koji trguju u Baru obavijestio sam se oko pojedinosti o onoj Crkvi i imam izvještaj, da inače nije uslijedio povraćaj u vlast katolicima, već da je još uvijek u rukama Turaka, a sa jednom lađicom pristiglom prethodnih dana sa te strane, doznalo se više, da su je isti Turci dosudili za upotrebu njihovoj sekti; dobro je da su vratili katolicima u posjed nekoliko nekretnina iste Crkve; što je sve koliko Vašoj Uzvišenosti mogu reći o tome, ...“⁶¹

„Uskoro poslije toga ista sudbina je zadesila i barsku crkvu sv. Nikole.“⁶² Opet je, shodno pismu od 26. jula 1632, u Carigrad morao dolaziti poslanik iz Bara.⁶³

Izvještaj misionara Đorđa Vuškovića o stanju u Barskoj nadbiskupiji, sastavljen prije 24. septembra 1632. g, ističe da je vikar Bara kriv što je izgubljena barska katedralna crkva sv. Marije, a da su ona imanja koja su Turci vratili crkvi malo po malo barski sveštenici prodavali Turcima. Dalje je navedeno da je iz Carigrada došao jedan sandžak u Bar i kaznio mnoge muslimane zbog toga što su falsifikovali sultanov ferman o oduzimanju crkve sv. Ilije u Baru. Naime, gdje je u fermanu pisalo

počeo novi talas njihovog iseljavanja. Dio iseljenika našao se i u Italiji. „Ovo pravo bjekstvo velikog broja ljudi toliko je izazvalo Turke da su prosto primijenili pravi teror nad onima koji su i dalje ostali vjerni svojoj rodnoj grudi. Tursko nasilje naročito je pogađalo katoličko stanovništvo Bara. (...) Nasrćući na vjersku savjest svojih podanika, Turci su ih prosto natjerali u bjekstvo preko granice.“ *Istorija Crne Gore* 3, tom 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, *Pobjeda*, Titograd 1975, str. 114, 531.

⁶¹ *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima*, str. 173.

⁶² *Istorija Crne Gore* 3, tom 1, str. 592.

⁶³ V. Vinaver, „Privilegija grada Bara“, str. 65.

„crkva sv. Ilije“, barski kadija je izmijenio i stavio „crkva Bogorodice“;

„...Nalazim da postoji velika nesloga između sveštenika i između sekularnih lica, ..., a Služba Božja se čini on(i) zna(ju) kako, te kada ih želite opomenuti ili reći nešto, nemaju drugo u ustima osim *honorem meum nemini dabo* i ovo caruje u Baru među sveštenstvom, a na njegovoj teritoriji vikar i njegova oholost. Nije mnogo više voljen od hrišćana koliko od Turaka i niko ga ne može gledati koliko je došao u [...] i mržnju svih, jer koliko doznajem, njegova je nadmenost bila uzrok što je crkva uzeta od strane Turaka; a sada su povratili neke posjede Crkve i ove polako prodaju Turcima; na navedeno, ne znam na koji način, brzo stiže naređenje Sv. Kongregacije vikaru i popovima da ne mogu otuđivati crkvena dobra jer se tokom vremena neće naći u Baru ni crkve ni crkvenog dobra, ako budu činili kao što su počeli [...]. Crkva koju su uzeli Turci sada je zabravljena i ne mogu unutra ući ni Turci ni hrišćani, jer je (tu) bio prethodnih dana neki sandžak koji je za hrišćane bio mnogo dobar, a Turke, koji su bili uzrok oduzimanja i destrukcije crkve, mučio je i batinao i htio neke objesiti, ali kesa, neka je prokleta, načini prikladnom svaku stvar, pa je od nekog uzimao hiljadu, od nekog dvije hiljade, od nekog petsto škuda te uzeo ključeve od crkve, nosi ih sa sobom svugdje, ugrabivši onu odluku; za koju kažu Turci da je poslata od sultana da crkva bude uzeta; istina je kažu da je jedan kadija donio jedan ferman po kojem se oduzima crkva sv. Ilije koja se nalazi u gradu, a ne ona koja se nalazi izvan zidina, ali žele reći da je taj kadija bio podmićen i na nepošteno nagovoren od strane Turaka Bara, te je falsifikovao onaj ferman Velikog Gospodina i gdje se govorilo *S(an)to Elia* umetnuo je *Madona fora*, za ljubav posjeda, i tako poslao onaj ferman po izaslanicima da bi se tim činom potvrdio; a kleo se, da ako se onaj ferman nađe krivotvorenim, neće zaboraviti onaj njihov pravi.

Od sada u Baru kada neko umre mora se nositi daleko tri ili četiri milje.⁶⁴ Ovi siroti hrišćani svi su ožalošćeni i izmučeni gubitkom ove crkve, a nekoliko patricija koji stanuju u Gradu,⁶⁵ kako doznajem, prodaju svoje posjede i to malo po malo da bi otišli iz Bara, jer ih Turci jako mrze, da bi ih sve željeli mrtve, posebno sada kada je ovaj sandžak pokazao mnogo dobra nekim od njih.“⁶⁶

Kanonsku vizitaciju barskoj dijecezi opisuje u izvještaju od 4. februara 1633. „Pietro Maserecco Arcivescovo d'Antivari, Primate di Servia“;⁶⁷ „Bar je naseljeniji Turcima nego hrišćanima: ovi među onima koji stanuju unutar zidina i onima izvan ne stižu do 60 familija. Imali su među drugim crkvama jednu nazvanu *Santa Maria fuori delle mura*, sa nekoliko imanja, kojima su se obdržavala tri sveštenika koji su opsluživali crkvu i bavili se dušebrižništvom: ali su sada već dvije godine kako je pretvorena u džamiju s tim što se sačuvao dobar dio imanja, za koja sam razumio, da sam ja imao navedeni gubitak, poslao bih glasnika u Konstantinopolj da moli gospodina baila i ambasadora Francuske, da pomognu mojem generalnom vikaru,

⁶⁴ Andrija Zmajević 1671. g. piše da su Turci u vezi sa događajima iz 1631. zabranili održavanje misa u gradskim kapelama i crkvama, „osim u kapeli sv. Venerande, oko milju udaljenoj od grada“. S. Marković, „Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671“, str. 214.

⁶⁵ A. Zmajević 1671. izvještava: „Samo dvijema kućama hrišćana naših katolika dozvoljeno je da stanuju u gradu: jedna je Borisa, najznačajnija među ostalim koje bijahu, a druga Nazaka. Osim ovih biće da je oko stotinu ostalih vjernika, koji služe u turskim kućama, kojima nije dozvoljeno stupati u naše crkve, osim u dan Uskrsa,...“. Ibid, str. 215.

⁶⁶ *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima*, str. 184-186.

⁶⁷ Ibid, str. 212-213.

koji bijaše otišao radi ovoga izvršenja; sada se služe crkvicom Svetoga Ilije.“⁶⁸

U izvještaju od 1. februara 1637, fra Santo da Spalato, misionar *in Partibus (Infidelium)*,⁶⁹ opisuje područje koje je posjetio: „U Baru sam od onih hrišćana i od nekih velečasnih prezvitera bio obaviješten da u Baru nema više od 10 kuća hrišćana (katolika, prim. aut) i oko 70 duša, te da je u gradu⁷⁰ 20 katoličkih kuća i 200 duša.⁷¹ Ali šizmatika je na broju kuća 30 i dvjesto trideset duša. Crkvu koja je bila katedralna i bila posvećena u čast Svetog Đura još od početka zauzimanja Bara Turci su pretvorili u džamiju. Crkvu imena Svete Marije izvan zidina Bara, već su oko 4 godine, da su je zbog uzroka i sablazni barskog vikara Samuelija Turci na isti način pretvorili u džamiju...“.⁷²

Misionar Francesco de Leonardis u pismu Kongregaciji iz Paštovića 3. maja 1638. pominje nastojanje u cilju povraćaja crkve sv. Marije: „Prilog za Svetu Kongregaciju koji mi je stigao od gospodina barskog vikara, koji se sa nekima iz svojeg klera nalazi u Skadru da bi dobio natrag (otkupio) kod paše

⁶⁸ U Izvještaju Marka Jorge iz 1697. se kaže: „sv. Petar i sv. Ilija bijahu župne crkve budući da je crkva sv. Ilije služila našim hrišćanima do dolaska pominjanog Foscola“. Š. Rastoder, „Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.“, str. 159.

⁶⁹ *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima*, str. 281, 290-91.

⁷⁰ Vjerovatno se misli na dio grada izvan zidina. Marijan Bolica 1614. ističe da je Bar brojao ukupno 500 kuća, i to 400 u samom gradu, a 100 u burgu – podgrađu. Bogumil Hrabak, „Pod turskom vlašću“, u: *Bar grad pod Rumijom*, str. 59.

⁷¹ A. Zmajević 1671. piše: „U burgu (varoši) se nalaze 83 kuće istih katolika koje će imati oko 200 duša za pričest“. S. Marković, „Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.“, str. 215.

⁷² *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima*, str. 281.

crkvu *Madone* i iz drugih crkvenih razloga; i nada se da će urediti izvjesne pojedinosti.“⁷³

Barski nadbiskup Giorgio Bianchi u izvještaju o kanonskoj vizitaciji njegovoj nadbiskupiji od 9. decembra 1640. saopštava unekoliko drugačije podatke koji se odnose na područje Bara: „U Baru kuća katolika unutar i izvan grada biće brojem 100,⁷⁴ a neki žive u kućama Turaka, nemajući vlastite kuće, u kojem mjestu se nalazi hrišćanskih duša brojem 600.⁷⁵ Nemaju drugu crkvu do crkvu sv. Ilije u gradu i nakon što je zauzeta *crkva Svete Marije izvan zidina grada*, jadni hrišćani koji su izvan grada, teško mogu posjećivati crkvu iz razloga što su zaduženi kod Turaka zbog zelenaštva. [...]; župnik (je) Don Pietro Samuelli; prihod ne dolazi do više od 20 škuda. Neki posjedi rečene crkve su prodati od strane sveštenika koji su mrtvi, neki uzurpirani od strane Turaka; ostali su u potraživanju drveća maslina brojem 150, od kojih živi župnik.“⁷⁶

Pomenuti misionar F. Leonardi, kasnije barski nadbiskup, 14. oktobra 1642. bilježi predaju o zbornoj crkvi sv. Marije, sličnu tradiciji koja se odnosi na Ratačku opatiju: „Od istoga kralja Uroša bi izgrađena katolicima crkva Blažene Djeve u Svaču i *Collegiata di Santa Maria d'Antivari*, bilo mi je rečeno od vrlo velečasnog don Pietra Chiureo, župnika; ima se tako od najstarijeg predanja.“⁷⁷

⁷³ Ibid, str. 342-343.

⁷⁴ Podatak znatno odstupa od navoda Petra Masareka (iz 1633) o 60 familija, ili obavještenja iz 1637. godine o 60 hrišćanskih kuća. S. Marković, *Studia Antibarensia*, str. 368.

⁷⁵ Misli se na katolike, kojih je po njegovom izvještaju iz 1637. bilo 332 i na pravoslavne, s obzirom da se u izvještaju Splićanina fra *Santo*-a iz iste godine pominje 230 pravoslavnih. Ibid, str. 369.

⁷⁶ Ibid, str. 368-369.

⁷⁷ Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX*

Nadbiskup Marko Jorga 1697. g. izvještava o konačnom devastiranju crkve sv. Marije: „Biće oko 30 godina da su je Turci otkrili i baš je ove godine porušena do temelja. Sa nje je odnijeto kamenje za gradnju gradskih zidina zbog straha od mletačkog oružja, što sumnjaju da bi došlo što prije na njihovu štetu.“⁷⁸

* * *

Prilikom radova na proširenju stare opštinske zgrade u Baru 1952. godine, ispod nje su otkriveni ostaci jedne manje crkve, čiji su zidovi bili ozidani relativno dobro obrađenim tesanicima u horizontalnim redovima.⁷⁹ Vjerovatno su tada iskopani ostaci ove crkve. U jednoj šupljini u stijeni ispod zida apside nađeno je mnogo ljudskih kostiju.⁸⁰ Svetilište, kao ni kasnija javna ustanova, nisu označeni.

veka, Posebna izdanja Srpske akademije nauka, CLV (Odeljenje društva, nauka, Nova serija, knjiga 3), Beograd 1950, str. 168.

⁷⁸ Š. Rastoder, „Izveštaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.“, str. 160.

⁷⁹ Đ. Bošković, *Stari Bar*, str. 172.

⁸⁰ Ibid, str. 172. Na platou na kojem se 1962. godine nalazila zgrada srednje škole, na 200 m od grada, 1954. su otkopani temelji zgrada koje su vjerovatno činile kompleks samostana sv. Nikole, neposredno susjednog crkvi sv. Marije. Nadbiskup M. Giorgia 15. juna 1697. navodi: „Blizu iste na udaljenosti od oko 50 koraka postojao je manastir konventualaca sv. Franje. Njihova crkva je bila posvećena sv. Nikoli i ona je razorena i uništena u navedenom mletačkom napadu preuzvišenog Foscola. Samostan pak i danas postoji sa svojom ogradom, ali u turskom posjedu, koji su ga pretvorili u (objekat) za stanovanje.“ Nadbiskup A. Zmajević 1671. g. navodi da je crkva sv. Nikole sa svojim samostanom „pripadala ocima konventualcima sv. Franja, a sada je nastanjena Turcima.“ Prilikom podizanja zgrade srednje škole plato na kojem se nalaze ostaci samostana zaravnjen je potpuno, tako da su ostali njegovi sasvim plitki temelji, koji naliježu na živu stijenu, s tim što se jasnije razaznao samo oblik klaustara. Sjeverno od klaustara je vjerovatno bila smještena

Zaključak

Zavještanje marijanskog svetišta u podgrađu Bara, nekadašnje župne crkve sv. Marije *extra muros*, razmatrano je u kontekstu njegovog urbanog, vjerskog i kulturnog nasljeđa. Propitivanje udioništva tog značajnog zbornog svetišta u kolektivnoj memoriji ističe slojevitost sakralne topografije Bara.

Jedna od tri kolegijalne gradske crkve, intersekcija komunalne i eklezijastičke elite izvan gradskih zidina, svjedoči promjenama kroz koje nadbiskupsko sjedište prolazi u razdoblju između XIV i XVII vijeka. Najprije važno središte gradskog duhovnog života, crkva *sancte Marie* kao katedralna doživljava izazove ekumenizma i iskušenja suživota, da bi u ratnim nedaćama i civilizacijskim suprotstavljenostima bila porušena i zatrta. Viševjekovna svjedočanstva istorijskih izvora i arheološka iskopavanja potvrđuju da je sv. Marija *fora delli muri di Antivari*, kao i susjedno stratište sv. Nikole, memento memoricida. Zanemareni i nestali u eksterijeru zasićenom sadržajem, čine da životopisi onih koji su s njima mnogostrukim nitima bili povezani i onih koji su tamo upokojeni ostaju u svijetu koji izmiče. Očuvanje kulturnog nasljeđa je javni interes i obaveza, a evidentiranje njegovih komponenti i obrada sačuvanih tragova preduслов suscitanje sjećanja.

crkva; na mjestu na kojem se nalazi više grobnica – kosturnica. Grobnice koje su prilikom zaravnjivanja platoa bile i prekopane, nađene su ispunjene šutom i šljunkom, izmiješanim sa izdrobljenim kostima, bez ikakvih priloga. Crkva je sa zapadne strane imala zvonik. Dva pronađena fragmenta gradnje imaju romanogotski karakter. Podaci iz XVII vijeka o njoj vode u anatomiju martirija. Prema Izvještaju M. Jorge iz 1697, pred ovaj samostan su Turci iz sela i susjednih mjesta doveli 64 taoca koje su držali tokom Foscolove opsade (1649), pozvavši ih nakon njegovog povlačenja da se odreknu „vjere katoličke

* * *

Prilog - DAD, *Miscellanea sæc.* XVII, F. X, br. 10.

Illustrissimi et Excellentissimi Signori, Signori et Patroni Colendissimi

Essendo li nostri Antenati sempre statti confederati et fidelissimi à quella Santissima Reppublica, ben ché noi posterì miseri et infelici Christiani della Communita di Antivari siamo sotto il duro dominio ottomano, non di meno non siamo stati ne rectori della solita confederatione et fedelta apreso quela Santissima Reppublica nella quale sempre habiamo auto speranza del nostro refugio delli nostri bisogni, tanto spirituali come temporali.

ili da budu pogubljeni“. Svi su jednodušno i saglasno izabrali ovozemaljsku smrt, posvjedočivši „svoju nepobjedivu postojanost i pravu katoličku vjeru. Svima jednom po jednom bi odrubljena glava izvan grada ispred crkve sv. Nikole, gdje sahraniše njihova sveta (usuđujem se reći) tijela.“ Ta zbivanja nadbiskup Andrija Zmajević 1671. g. opisuje na sljedeći način: „Prije dvadesetdvije godine ovdje u gradu bijaše osam velikih i glavnih plemićkih familija, koje su zatim, u vrijeme jedne opsade preduzete mletačkim oružjem godine 1648, oklevetane da su učinile da dođe ona vojska te da su u sprezi sa njom; dok je njihov nadbiskup Bonaldi bio na istom polju, bijahu prinuđeni nesrećnici sa mnogim drugim hrišćanima iz jurisdikcije da se odreknu Svete Vjere i da se poturče. Oni koji nisu željeli prigrliti njihovu sektu bijahu skraćeni za glavu, a neki nabijeni na kolac umriješe, ustrajni u svetoj Vjeri.“ Više pojedinosti i nešto drugačije podatke o smaknuću objavljuje Basilius Pandžić u: „De Donato Jelić, O.F.M, missionario apostolico (1600-1676)“, *Archivum Franciscanum historicum*, annus 56, fasc. 4, Firenze 1963, p. 374: *Turcae etiam contra incolas illius regionis severe egerunt: 73 homines ex viciniribus locis collegerunt eosque Antibari publice occiderunt; quod videntes, omnes fere catholici civitatis Antibarensis religionem*

Essendo questi infidi instigati del nemico infernale indetermino...(?) del culto divino di esser noi poveri Christiani in diversi modi da essi travagliati, acio si rimovessimo della Santa fede Catolica ma vedendo ei la nostra constanca nella santa fede, et radice di essa nelli nostri cuori gia tanto tempo, mantinendosi con la speria non solo delle nostre povere entrate, ma con maggior parte di radici – unitosi i sudetti con animo perverso diedero ad improvviso asalto alla (questa?) nostra povera Giesia Santa Maria con difraudare li spoglie di essa con anco butare l'ossa alli canni de infelice nostri Antenati et con la usurpacione delli beni di essa giesia, ma noi poveri con risico della vitta et spardita di propria sangue habiamo mandato gia tre volte alla Porta del Gran Signore dove habiamo recuperato posezioni sudette et fatto serare la sudeta giesia. Con il nostro desid...(?) sperando nel Santissimo Signore et di buoni amici si potrebe recuperare.

Per il sudetto efetto mandiamo Reverendissimo Monsignor Pietro Samueli nostro Vicario dal quale apieno Vostre

*muhamedanam amplexi sunt. (In Antivari hanno tagliato 73 christiani scelti delle ville, e li christiani d'Antivari tutti hanno renegato; Li christiani d'Antivari, quando l'Archivescovo fece andar il Generale a prenderla, per non perder la vita e la roba, hanno professato la setta mahomettana, vedendo l'occisione di 74 christiani per ribelli e traditori.; AP, Scritture riferite: vol. 265, f. 37r; vol. 266, f. 164v). V. Malaj navodi pogubljenje 73 katolika iz Bara i susjednih Paštovića 1648. g. S obzirom na sondažna iskopavanja, Đ. Bošković je istakao da bi trebalo detaljnije i sistematski pretražiti cijeli, još uvijek nedovoljno ispitani teren platoa. Đ. Bošković, *Stari Bar*, str. 172; V. Malaj, „Djelovanje franjevac Dubrovačke provincije među albanskim katolicima“, str. 232; Š. Rastoder, „Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.“, str. 159-160; S. Marković, *Studia Antibarensia*, str. 377; S. Marković, „Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.“, str. 214.*

Eccellentie Illustrissime siano certificate pregandole ancor noi per carita et zello della santa fede di favorirci apreso corespondente del signor Galiaco Nalli di cento realli di quela terca parte, che pretende sopra ditta Giesia per asti...to(?) et maggior saldeca, et suplimento abiamo consegnato quela argentaria al sopra detto Monsignor Vicario per poter impegnare in aiuto di esa Giesia; sperando prima nel Santissimo Signore: et poi nelle Vostre Eccellenze Illustrissime, per li quali saremo obligatti pregare la S. D. Maria: et augumento di quela quod: Deus

Antivari, li 23 Agosto 1641

Di Vostre

Eccellentie Illustrissime,

devotissimi et humilissimi servitori

[l. s.] *li miseri Christiani della Communita di Antivari*

[illegible]

[illegible]

Φ. 28

Edw. H.

Dec 20. 1870. H. B. G.

Leinster, 27th Dec 1845. J. W. M.

Izvori i literatura:

1. Archivio di Stato di Venezia (ASVe), *Notarile testamenti* (NT), b. 133, br. 475, 18. I 1490.
2. Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Testamenta notariae* (TN), sv. 8, ff. 59v-60r; sv. 15, ff. 115r-116r; sv. 19, ff. 12r-12v; *Miscellanea saec. XVII*, F. X, br. 10.
3. Bizzi Marin, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Prevod s italijanskog, predgovor i napomene: Nikola Vučković, Opštinski arhiv – Budva, Budva 1985.
4. *Codex Diplomaticus, Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* = *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. X. Listine godina 1332-1342), sabrao i uredio Tadija Smičiklas, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1912.
5. *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII-XVI v*, sabrao i uredio Jorjo Tadić, Srpska Akademija Nauka, Građa, knj. IV. Istoriski institut, knj. 3, knj. I (1284-1499), Naučna knjiga, Beograd 1952.
6. *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644*, I, priredio Marko Jačov, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1986.
7. *Istorija Crne Gore 3*, tom 1, Redakcija za istoriju Crne Gore (Predsjednik Milinko Đurović), Pobjeda, Titograd 1975.
8. Bošković, Đurđe, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1962.
9. Čoralić, Lovorka, *Barani u Mlecima, Povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Dom i svijet, Zagreb, Hrvatsko građansko društvo Crne Gore Kotor – Podružnica Bar, Zagreb 2006.

10. Čoralić, Lovorka, „Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV-XVIII. st)“, *Povijesni prilozi*, god. 17, Zagreb 1998, str. 133-155.

11. Horvat, Vladimir, „Uz godinu Bartola Kašića i četiri stoljeća hrvatskog jezikoslovlja“, *Obnovljeni život*, 54, 2, Zagreb 1999, str. 251-260.

12. Hrabak, Bogumil, „Pod turskom vlašću“, *Bar grad pod Rumijom* (Ćirković, Sima; Hrabak, Bogumil; Damjanović, Nikola; Vujović, Đuro; Živković, Ljubo), „Izbor“, Bar 1984, str. 54-82.

13. Imhaus, Brunehilde, *Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Il Veltro Editrice, Roma 1997.

14. Jovović, Ivan, „Dvooltarske crkve na Crnogorskom primorju“, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, god. XIV, br. 53, Cetinje – Podgorica, proljeće 2013, str. 63-88.

15. Jovović, Ivan, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Nadbiskupski ordinarijat – Bar, Bar 2004.

16. Kovačić, Slavko, „Apostolska vizitacija Barske nadbiskupije 1579. godine“, Znanstveni skup „*Fra Šimun Milinović (1835–1910), Povijesne okolnosti i djelo*“, knjižica sažetaka, Franjevačka provincija Presv. Otkupitelja – Split, Split 2010, str. 13-14.

17. Kovijanić, Risto, „Bar i Barani u kotorskim spomenicima prve polovine XV vijeka“, *Istorijski zapisi*, god. XXVII, knj. XXXI, 1-2, Titograd 1974, str. 123-140.

18. Kovijanić, Risto, „Barski maslinjaci XIV vijeka“, *Istorijski zapisi*, god. XI, knj. XIV, br. 1-2, Cetinje 1958, str. 319-321.

19. Kovijanić, Risto, Stjepčević, Ivo, *Kulturni život staroga Kotora (XIV-XVIII vijek)*, Gospa od Škrpjela, Perast 2003.

20. Lupis, B. Vinicije, *Baštinske teme Boke kotorske*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Dubrovnik – Izdavačka kuća Gospa od Škrpjela, Perast: Dubrovnik – Zagreb 2013.

21. Lupis, B. Vinicije, „Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru“, *Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja* (ur. Lovorka Čoralić). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, 2009, str. 733-747.

22. Malaj, Vinko, „Djelovanje franjevac Dubrovačke provincije među albanskim katolicima“, *Samostan Male braće u Dubrovniku* (Josip Turčinović, gl. ur); Kršćanska sadašnjost i Samostan Male braće, Zagreb – Dubrovnik 1985, str. 223-255.

23. Marković, Savo, „Prvi Izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.“, *Istorijski zapisi*, god. LXXI, br. 1-2, Podgorica 1998, str. 209-223.

24. Marković, Savo, *Studia Antibarensia*, Gospa od Škrpjela, Perast 2006.

25. Marković, Savo, „Vrijedno nasljeđe kolektivne memorije: dva barska pečata na spisima iz XVI i XVII vijeka“, *Agora*, br. 122, *Pobjeda*, god. LXX, br. 17534, Podgorica, 6. oktobar 2014, str. 8.

26. Neralić, Jadranka, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u tajnom vatikanskom arhivu, od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća – Schedario Garampi*, sv. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2000.

27. Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. III, Benediktinski priorat Tkon, Split 1965.

28. Pandžić, Basilius, „De Donato Jelić, O.F.M., missionario apostolico (1600-1676)“, *Archivum Francuscanum historicum*, annus 56, fasc. 4, Firenze 1963, pp. 369-389.

29. Pandžić, Bazilije, „Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o barskoj nadbiskupiji“, *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, sv. 3-4, Roma 1971., str. 223-241.

30. Radonić, Jovan, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Posebna izdanja Srpske akademije nauka, CLV (Odeljenje društ. nauka, Nova serija, knjiga 3), Beograd 1950.

31. Rastoder, Šerbo, „Izvještaj Marka Giorgia o Barskoj nadbiskupiji 1697.“ (prijevod: msgr. Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1-2, Podgorica 1994, str. 155-169.

32. Stanojević, Gligor, „Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, knj. XXII, 3, Titograd 1965, str. 429-467.

33. Stanojević, Gligor, „Prilozi proučavanju istorije Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka“, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, knj. XXII, 1, Titograd 1965, str. 35-70.

34. Vinaver, Vuk, „Privilegija grada Bara“, *Istorijski zapisi*, god. XV, knj. XIX, sv. 1, Titograd 1962, str. 62-65.